

Др. ЈОВ-ХАЏИ ВАСИЉЕВИЋ

ЧЕТНИЧКА АКЦИЈА
У Старој
Србији и Македонији

Dr. Јов. Хаџи Васиљевић

ЧЕТНИЧКА АКЦИЈА

У СТАРОЈ СРБИЈИ И МАЋЕДОНИЈИ

Јов. Хаџи Васиљевић

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „Св. СЛВА“, М. СЛАДКОВИЋА, БРАНКОВА 16. ТЕЛЕФОН 249.
1928.

Допуњено, одштампано из Квиж. Севера књ. V, св. 4

Успомени

изгинулих чешника за Српство

Писац

Четничка акција у Старој Србији и Маћедонији

И ако не под овим називом, четничка акција у Старој Србији и Маћедонији води давно своје порекло. Како је кад, више или мање, владало у Турском Царству безвлашће, и како је кад било над хришћанима већега или слабијега терора од Турака и Арнаута, тако је било све јачега и слабијега и отпора према Турцима и Арнаутима зулумћарима од стране хришћана. Од постанка Србије и Грчке у XIX веку, и ако су и појединачно, Турци и Арнаути, све више, негодовали према хришћанима, услови за одмазду хришћана за турска и арнаутска насиља знатно су се поправила. Може се тврдити да, од постанка ове две хришћанске државе, где год су теренске и етничке прилике допуштале, на свакога се турскога или арнаутскога зулумћара јављао хришћански горски осветник.¹⁾ Из најдубље унутрашњости Старе Србије и Маћедоније, постојали су тајни канали-пролази за Србију и Грчку. Између Србије и Старе Планине, као да није ни постојала граница. Није много теже било ни према Јавору, Рашкој и Суповцу. А од Српско-турског рата 1877—78 год. на овамо, ове су се прилике још и побољшале за хришћане.

Може бити и раније, али од почетка XIX в. не само да је било појединачних ускока хришћана у Старој Србији и Маћедонији, већ је било и читавих група, па и самих чета. Има о томе и писаних података а и сам је народ те појаве сачувао у многим својим песмама.

¹⁾ Жупе Пореч, Дебарце и Малеш никада нису биле без хришћанских осветника.

Кад су оридске спахије, XVIII в., покушале да, као село Издеглаву, учифличе и село Слатину у оридској жупи Дебарцу, устала је противу тога хришћанска девојка *Илинка*, скупила велику чету и тукла се са спахијским сејменима; одбранила село Слатину, и штитила цео Оридски крај од зулумћара.²⁾

Тај је догађај опевао народ у лепој и, на целом Полуострову, омиљеној песми:

Каде се чуло разбрало,
Мома војвода да биди:
Мома војвода да биди,
На стопедесе другари.

Противу притиска и зулума, који су 1800-двадесетих година над Дебарском и Оридском Области вршили Осман Мура и Дервиш Мурче, Арнаути дебрани, саставио је чету од хришћана *Кузман Кайидан* (капетан) и тукао се са четама ових зулумћара. На зулуме Селмана Рогачице, који је, 1800-четрдесетих година, био затворио путове: Врање—Скопље—Штип и т. д. устала су браћа *Новко* и *Ничко*; на злочине и зулуме јуручких араџија у Брегалничким крајевима, 1800-педесетих година, устао је *Илија Марковић* из Малеша, чувени, доцније, *Иља војвода*. Тако је, 1800-педесетих година, устао противу Турака *Високи Стеван Слайински*. Тако је отишао у планину, и саставио чету, *Лазар Тодоровски* у Костурској Области, кад су биглишке спахије, 1800-шесдесетих година, почели економски да угњетавају чифличка села. Кад су зулуми Кучук Сулејмана у Прилепским и Тиквешким странама достигли врхунац, устао је *Спиро Црне-Големџијски* из Прилепа,³⁾ сачекао и убио Кучук Сулејмана, и ослободио своје крајеве овога

²⁾ Нисам испитивао, није ли и планина *Илинска*, по којој је водила своју дружину војвода Илинка, добила то име по Илинки.

³⁾ *Спиро Црне-Големџијски* родом је из села *Дабнице*, а служио је у Прилепу у трговини. По казивању једних, у гору се одметнуо и потражио зулумћаре због тога што је Кучук Сулејман осрамотио некога поп Цеку, а по другима због тога, што су прилепски Турци покушали да му злостављају сестру. По убијству Кучук Сулејмана, 1879 г., Спира налазимо у Врању. Ту је он остао, у неколико махова, скоро две године. Врло учтив и интелигентан, он је у Врању, у много породица, уживао симпатије и гостопримство. Сви су га ценили као врло-храбра младог човека. По изгледу, онда није могао имати више од 25 година. У Спировој чети је било и неколико врањанаца. Са њим је један и погинуо на Козјаку; то је био *Јован Калуђерче*.

крвника. На зулуме *Алије* качака одговорио је млади *Глигор Соколовић* из села Небрегова код Прилепа, потоњи прослављени четнички *војвода Глигор*,⁴⁾ на зулуме *Џемајила* и *Мула Фазлије* у Поречу и Кичеву одговорио је *Мицко Крстић*, потоњи познати четнички *војвода Мицко*⁵⁾ и т. д. и т. д.

Међутим, сви су ови покрети били појединачни, или њих неколицине скупа, својевољни и спонтани, без средстава, без узајамних веза и без организације. — Прва организована четничка акција у Старој Србији и Македонији појавила се 1800-шесдесетих година. То је, у Македонији, позната *Еџерија*. То је била грчка организација; центар јој је био у Атини.

Из тога времена и датира у народу у Ст. Србији и Македонији име *комиша*, *кумиша*, *кумеша* и т. д.

Ете иде млад комита

Нећу мајке, за кумигу

Кумета деца не ранит...

⁴⁾ *Глигор Соколовић* је родом из прилепскога села *Небрегова*. Родио се 1868 г. од родитеља Сокола и Велике. На њега су јак утицај имали јуначки подвизи *Мицка Крстића*, *Илије Делије*, *Сџира Црног* и др. Кад је одрастао, није могао више трпети зулуме *Алије* качака; сачекао га код Абди-пашина хана у Бабуни, и убио. По том је убио и беглицу, који је вршио зулум над хришћанима, и пребегав у Бугарску. Тамо је ступио у организацију због тога што се она издавала за општу, хришћанску, организацију против Турака. По Илинденском устанку, Соколовић је почео у Београду организовати српске чете. У даљем излагању видеће се колико је Глигор био храбар четнички војвода и достојан вођ српскога народа *својега краја*.

Соколовић је погинуо 29 јуна 1910 г. Убили су га поткупљени Арнаути, на превари, код Присадске чесме близу Прилепа.

⁵⁾ *Мицко Крстић* је родом из с. Латова у Кичевској Области, а старином је био *Поречанац*. Родио се око 1853 год. Основну школу је учио у учитеља Доситеја Обрадовића. По занату био је самарџија и занат је радио, једно време, и у Скопљу. Год. 1876 побегао је Мицко од куће због зулума Џемајила-Џеме, и губертовао по Румунији и Србији, и ратовао. Видићемо га као четничког војводу. После Брсјачке буне допао је затвора, 1882 г., и остао у затвору до 1904. Чим је био пуштен из затвора, и вратио се кући, одмах је организовао чету и почео се сукобљавати с Бугарима и Турцима. У једноме сукобу бугарске чете с Турцима, Мицко је заробио Дамјана Грујева и пустио га по наређењу из Београда. Дамјан је, преко Србије, испраћен у Бугарску.

И Мицко је погинуо после Хуријета.

Већина песама, које се у новије доба певају о комитама и њиховим војводама, из ранијих су година, само су препеване на нове личности и догађаје.⁶⁾

Природно је, да је број ових хришћанских ускока и осветника нарастао за време Руско-турскога и Српско-турскога рата 1877—78 г. Још док је овај рат држао, у многим, теренски погодним, крајевима у Ст. Србији и Македонији појавиле се читаве ускочке хришћанске дружине, које су покушале да се отргну испод турскога ропства. Такве су дружине познате у Власотинцу, Црној Трави, Козјаку, Поречу, Малешу, у околини Прилепа и даље све до Неврокопа и Мелника. По свршетку рата, те су дружине и нарасле. Учасници у руској и српској војсци у овоме рату, они из Ст. Србије и Македоније, после Берлинскога Конгреса били су разочарани тиме, што су њихови родни крајеви и даље остали под Турцима, и нису се лако могли помирити с тим. С друге стране, и турске државне власти, и јерлије Турци и Арнаути, све су више били кивни на хришћане због овога хришћанскога рата на цара.

Бивши добровољци у српској војсци, њих 74 на броју, из Скопске, Велешке, Прилепске, Поречке и Дебарске Области, 17 марта 1878 г., поднели су српским војним властима молбу и тражили, да им се упуте 15 нижих и 2 виша официра; да им се да 300 острагуша и муниције, и да им се допусти да пређу у своје крајеве, да тамо подрже хришћане против Турака. Дато им је 2000 пушака Пибодијева система и 300 острагуша и потребна муниција. Све је то било пренето у Кумановску Област, коју су устаници из те и Криво-паланачке Области држали у својој власти.

Српске војне власти биле су, иначе, издашне у оружју и муницији. И ако се покрет ширега значаја није могао нигде одржати, оружане трупе хришћанских устаника крстариле су свуда по Ст. Србији и Македонији. Многе од тих чета, приватном иницијативом и државном потпором, формиране су биле у Србији и прелазиле у Ст. Србију и Македонију. Тако, чета *Мицка Крстића*, 1879 г., формирана је у Нишу уз припомоћ Николе Рашића и војних власти у Врању. У Врању је Мицкова

⁶⁾ Песма о Илији Стрељи, борцу из устанака 1804—15 год. препевана је на Илију Делију, поречкога устаника 1880 г. Песме четничким војводама наших дана, такође су старе песме, па препеване на нове народне јунаке.

дружина и примила оружје и муницију. Прешла је границу, и у околини Криве Паланке се сукобила с Турцима. Ту је изгинуло више четника. Мицко је само с једним другом дошао у Пореч и ушао у чету *Стевана Пећковића* — Поречанина, која је тамо била постала исте године.

После Мицка Крстића превео је из Србије у Ст. Србију чету *Спиро Црне-Големцијски*. Ну ни она није била боље среће. Марта 14 год. 1880, сукобила се Спирова чета са турском жандармеријом и војском код Ђуришког манастира на Овчем Пољу. Ту је погинуло око 40 Турака и Арнаута. Али и Спиро је изгубио доста другова, и морао се вратити у Србију.

У колико се више појављивало ових група ускока из Србије, у толико су и турске власти, и приватни Турци и Арнаути, били активнији. Тако рећи, били су посели све главне пролазе од српске границе до Вардара. А крстарила су турска и арнаутска одељења и по пределима на десној страни Вардара, и растао број њихових зулумћара. Услед притиска Турака и Арнаута на десној страни Вардара, хришћани су били организовали читав устанак.

У почетку исте ове године, 65 устаничких „главара“ готво из свих области у Ј. Ст. Србији и Македонији, послали су молбу *Милошу С. Милојевићу*, бив. команданту добровољаца-ушташа у Српско-турским ратовима 1876 и 1877—78 г. и молили га, да им, у Српске владе, изрази, да им се изда 1000 пушака са потребном муницијом; да им се он, Милош С. Милојевић, постави за команданта и допусти да пређу у Турску и дигну народ на оружје. Између осталих, ту су представку потписали *Спиро Црне, Михајло Чакре, Диме Ристић-Шиће, Младен Стојановић „Чакр-паша“, Черкез Илија, Давче (Здравко) Трајковић*⁷⁾ и још 59 ушташа и бив. добровољаца. Непознат је одговор владе на ову представку. Може се узети да на њу није ни одговорила влада. Од ове намере нешто већег стила нешто се остварило и то једино у Поречу, у тој чисто националној компактној области. У Поречу су се, 1880 г., кре

⁷⁾ Давче је био родом из Куманова. Презивао се *Давче* (Здравко) *Трајковић-Димитријевић*. Могао се родити око 1850 г. Може се рећи да је Давче од Српско-турских ратова 1870—78 г. стално био у разним српским четама по Ст. Србији и Македонији. Мени су познате извесне Давчеве услуге Србији.

нула противу Турака читава села. Тај је покрет организован и познат под именом *Брсјачка Буна*.⁸⁾ Тај покрет од 14 октобра 1880 г. организовали су *Илија Делија, Анђелко Танасовић, Ристо Косијадиновић и Мицко Крстић*. Покрет је овај држао нешто више од годину дана. Уништен је жандармеријом. Уз Мицка Крстића је остало у животу само три друга. И они су се предали на „бесу“. Мицко је био одведен у Битољ и стављен у тежак затвор, 19 фебруара 1882 г. У већем стилу јавио се устанички покрет у пределима Струмице и даље на истоку. Теренске прилике на тој страни осигуравале су лакши прелаз из Бугарске у оне крајеве, и обратно, људима, који су, по свршетку рата, остали у Бугарској. Тамо се, једно доба, појавио прави народни устанак. Устаници су имали своје заставе: *бело, црвено и љаво*, и кружила је њихова прокламација, којом су становништво позивали у рат. Тај су покрет руководили бугарофили из Ст. Србије и Македоније, премда је један од главних његових вођа био Србин *Милиновић*, а поред њега и један енглески пуковник — *Сенклур!*

Главна је, да је лозинка овога покрета била само да се ови крајеви отргну од Турске.

Свакако да је овако стање у Турској и опредељивало Српску владу, не само да трпи приватно формирање комитских чета, које би прелазиле у Ст. Србију и Македонију, већ и да помаже чете. *Спиро Црне* и његова дружина боравили су у Врању и уживали потпору војних власти, све до промене владе октобра 1880 г.

Влада, која је у то доба примила управу у Србији, није делила мишљење своје предходнице у погледу одржавања народног осећања у Ј. Ст. Србији и Македонији овим средствима. Рекриминације Портине код европских дворова о овим мерама балканских хришћанских влада приморале су Руску владу, да се код влада Србије и Бугарске ангажује противу употребе ових ефикасних мера према Турској... Због тога је, већ у 1881 год., забрањено и задржавање у Србији, а камо ли формирање *комишких чета*. Дошло је било дотле, да је и Спиру Црном било наређено, да остави српску територију. Љут што мора оставити Врање, Спиро Црне је, у априлу те године, са осам својих другова, тако рећи *јавно* прешао у Турску.

⁸⁾ М. В. Веселиновић, *Брсјачка Буна*... Београд, 1905.

Априла 22 сукобио се Спиро на Козјаку са јаком турском потером, и погинуо. Од његове дружине вратили су се у Врање, 23 априла, свега два друга.⁹⁾

Много је година по том прошло док се прва, после Спирове, комитска чета формирала у Србији.

И ако се турској влади оволико изишло у сусрет, она није могла да обузда своје Турке и Арнауте, да даље не врше зулум над хришћанима, и то све више. Шта више, и сама турска управа спровела је крваву проскрипцију, која је обухватила многе српске прве људе, све од граница Босне и Херцеговине до крајњег словенског југа. Велики број српских првака био је овом проскрипцијом осуђен на по 20, на по 50 и на по 101 годину. Многе је турска управа уморила још у затвору у току „ислеђења!“ — Српска просветно-политичка радња у Ст. Србији и Македонији, како је се угасила за време Невесињског устанка и Првога Српско-турског рата (1876), није се више ни обновила. Нико се од Срба у Турској није смео усудити ни поменути, да се поново отвори ова или она српска школа.

Док је овако било са српским школама, дотле је ексархијска — бугарска школа почела поново уживати пуну заштиту турских власти. Ако не и владике, сви други ексархиски органи вратили су се на своја места, и нови придошли, брзо по свршетку Руско-турског рата 1878 г. Бугари су, на мах, све српске школе покрили својим учитељима; све манастире својим калуђерима и, готово, све парохије својим, ексархиским, свештеницима.

Вапаји из Ст. Србије и Македоније допирали су и у Србију. Али њен тежак међународни положај и партијска борба, која је почела растрзати од 1882 г., паралисали су сву њену способност, да пружи руку својим сународницима у Ст. Србији и Македонији и да се заузме за њих. — У том је, на

⁹⁾ Вратили се Давче Трајковић-Димитријевић и Мисајло Прилепчанац. Спирова глава била је изложена на Тумби у Куманову. Много после погибије Спирове, казивали су ми у козјачким селима, да је онда Спиро убио Ариф-чауша, сина Дугога Алије, од кога је била пропиштала цела Кумановска Област. Многи је свет благосиљао час, у коме је погинуо Ариф чауш.

О Спировој трагичној погибији и данас се по оном крају певају многе песме.

другој страни, стигло и присједињење Источне Румелије Бугарској и Српско-бугарски рат 1885—86 г. Два ова велика успеха подигли су углед Бугарске и унутра и споља. Ти су успеси, у исто време, појачали и апетит бугарских управних кругова и бугарске интелигенције. Уопште, у Бугарској се, онда, осећало и јавно изражавало, да се лако може ослободити и присајединити Бугарској и Маћедонија (са Ст. Србијом). То је и допринело, да се, и ако иницијативом саме владе, на мах, у Бугарској појавио велики број национално-родољубивих установа и друштава са програмом и задатком: *Ослобођење Маћедоније и Једренске Облассти*. Овако звучна, опште симпатична, парола привукла је овом покрету много света у Бугарској. У овоме су предњачили официри оснивањем својих *официрских дружина*, којих је било у сваком гарнизону у Бугарској, и насељеници из Ст. Србије и Маћедоније. Међутим, због етничке, психичке, разлике насељеника у Бугарској из Ст. Србије и Маћедоније и Бугара домородаца с једне, и по *стварној* тежњи бугарских управних кругова, с друге стране, још у почетку стварања, у првим редовима овога покрета избиле су велике несугласице. — По разноликим, пределним, интересима становништва из Ст. Србије и Маћедоније у Бугарској; по разноликости и гледишта о методу практичнога рада на терену; по чисто материалистичким — *йечалбарским* побудама у већине, шта више, и по самом његовом програму, овај је покрет промашио свој циљ још у току развијања у самој Бугарској.¹⁹⁾ И да се, брзо по том, није појавио покрет и на другој, српској, страни: оснивање Друштва Св. Саве (1886) и других патриотских удружења у Србији; покрет омладине на Великој Школи у Београду; отварање српских школа у Ст. Србији и Маћедонији; отварање консулата Србије у Скопљу, Приштини, Солуну, Битољу и

¹⁹⁾ Од почетка своје појаве на терену, у Маћедонији (и Ст. Србији), Бугарска Организација је позната по наметима на хришћанско становништво по „реквизицијама“ и простим пљачкама. — Зна се, да је сам вођ ове организације, Б. Сарафов, своје стражарско место продао за 35.000 зл. ди нарада су многи други њихови прваци напуштали положаје према Турцима за по неколико стотина зл. лира од самих турских државних органа и т. д. А о ономе што су народу појели, попили и однели, нема броја. — Њихове уметничке четничке песме највише певају о рудним јагњцима, лутој ракији и чучу црвеном; о младим момама и невестама и т. д. — све елементи турских и арнаутских зулумћара ...

Серезу; штампање српских уџбеника и других књига у Цариграду, и т. д. не зна се, не би ли се овај покрет у Бугарској, још онда, угушио у крви међусобне борбе.

И ако привидно, и привремено, несугласице у бугарском покрету изравнате су на конгресу „револуционара“ у Софији тек 1895 г. На том конгресу дефинитивну је формацију добио и *Врховен Македонско-Одрински Комитет*.

Како се, доцније, показало, стварна тежња овога бугарскога покрета, у опште, била је, не да оружјем ослободи и присједини Бугарској Македонију (и Ст. Србију), већ да турском репликом терора у Ст. Србији и Македонији изазове интервенцију Европе, која би Македонији (и Ст. Србији) донела аутономију. Па би после, веровали су, и говорили су, Бугари, лако Македонију (и Ст. Србију) присјединили Бугарској.

У то време је и отпочело извођење четничке организације на терену. Први је био *Гоце Делчев*, учитељ у Кукошу, који је развио четничку организацију на терену. Први је *комитет* и био установљен у Солуну, за тим у Ресну и даље. Из појмљивих разлога, по упутству Бугарске владе, организација се ова од Солуна на северу распрострла до граница Кумановске, Скопске и Тетовске Области, Све до 1904 г., у поменутих областима је било само *повереника* Бугарске Организације, који су располагали разноврсним средствима за убијање угледних српских људи и у тим областима.

Међутим стога што је своју радњу спроводила на антинационалном терену по Бугаре, рад Бугарске Организације брзо је почело откривати само становништво. За кратко време избиле су афере: *Винишка, Солиберска, Градишка, Солунска, Прилејска, Крајовска* и многе друге.

Поред свега овога, мали успеси српске просветно-политичке радње у Ст. Србији и Македонији поново су изазвали забуну и трзавице у Бугарској Организацији. Раније трзавице у овој организацији сада су тек узеле велике размере, и међу бугарским „револуционарима“ настало је не само трвење, него и међусобно клање до истребљења.

То је довело дотле, да су се бугарски „револуционари“, 1897—98 г., поделили у два табора: у *Врховисти* и *Централисти*. У главном, Врховисте су били за то, да се Македонији (и Ст. Србији) привремено да аутономија, и да се при-

саједини Бугарској, а Централисте су били за то, да се Македонији у истини да автономија, и да *остане засебна авшомна област*. Врховисте су били *владани*, односно Кобургови људи, а Централисте су били највише родом, или пореклом, из Македоније и Ст. Србије. Тада је извршена и подела терена за рад у Ст. Србији и Македонији. Врховисте су добиле Косовски и Битољски, [а Централисте Солунски и Једренски Видајет. Па ипак су, из материјалних обзира, због пљачке, залазили једни и на терен других. Због тога су се и онако бесомучно међусобно клали и сатирали народ у тим крајевима. У овоме, од интереса је појава, да су баш крајеви, који су територијално лежали дуж границе Бугарске, *крвнички гледали* на Врховисте, и никако их нису хтели примити. Ти су предели на левој страни Вардара, и то: *Малеш, Цумаја, Струмица, Серез, Драма, Неврокој и Мелник*. У том међусобном прегањању и клању, на челу оба крила изменило се више вођа. Тако, на челу Централиста, доцније *Внутрене Организације*, најизразитији су били *Борис Сарафов* (притворник) и *Јане Сандански* (од 1904), а на челу [Врховиста (од 1907) генерал *Цончев*.

Ова су се два крила толико међусобно гањала и убијала, да су више сами међусобно изгинули, него што су изгинули у борбама с *турском војском или полицијом*, и у борбама са *српским чешама* од 1904 г. до *Балканскога рата*.

Што се тиче српског народа у Ст. Србији и Македонији може се рећи, да су се оба крила једнако држала. У *Друшћву за убијање Срба*, у Солуну, било је и Врховиста и Централиста. Једино у том су се послу и слагали. На терењу, по свој Ст. Србији и Македонији, оба су крила над српским живљем вршила зверства, која се не могу лако описати, и које културни свет ни појмити не може. Од 1897 г., од првога *Српско-бугарскога сјоразума* у Софији, до 1902 г., убили су „бугарски револуционари“ 43, а ранили 52 власника српских школа, учитеља, свештеника и др. виђених Срба у Ст. Србији и Македонији; а другим се жртвама ни број незна. — Живе су људе и жене, и по неколико, сарањивали у један гроб; живе су спуштали у дубоке јаме и провале, да тамо умиру на мукама. За српски народ, ово је период времена где су Српске владе живе у утопији Српско-бугарског братства из 1897 г. У том међувремену, ово је питање у Србији држала

у својим рукама једна незванична и субалтерна, али меродавна а неодговорна клика прворедних *партијских* чинилаца. Јака у владином партијском клубу, та је клика отуда давала тон владама и у односу према Бугарској и њеној Четничкој Организацији, без обзира на то, што је та организација онако сатирала српски народ у Ст. Србији Македонији.

Опијени тезама притворних бугарских публициста и других незваничних лица, а под утицајем и руских, такође незваничних и неодговорних, чинилаца, та је клика стално веровала у могућност споразума са Бугарима о подели Ст. Србије и Македоније, и те своје илузије натурала владама, а преко влада и скупштинама. Утицај ове групице људи био је толико јак на Српске владе, да је влада 1902 г., преко својих *органа* у Ст. Србији и Македонији, била наредила свима наставницима, свештеницима и другим *својим* људима, да не само прикривају од Турака бугарске чете и поверенике, него да им и сваку другу помоћ указују!

Скоро у ово доба, 29 маја је у Србији извршена коренита промена режима. Први кабинет новог режима покушавао је, опет, неки споразум с Бугарима и опет не са владом, него с приватним упливним чиниоцима. Тога ради је се нарочити повереник Српске владе бавио дуже времена у Софији, испитујући, као, ове прилике, у ствари, за сасвим друго нешто. При свем том, повереник владин донео је из Софије уверење, да се с Бугарима ништа не може постићи у односу на заједнички рад у Ст. Србији и Македонији, с тога што нема Бугарина, који признаје, да у Македонији (и Ст. Србији) има Срба, и да је, према томе, искључен сваки заједнички рад у тим областима.¹¹⁾ И ко зна докле би се по овом слепилу ишло, да није дошао „бугарски устанак“ у Ст. Србији и Македонији познато *Илинденско Вџиание* 1903 г. — Погрешно срачунат и организован, устанак је овај пропао, с тим да су Турци нашли разлог, да побију велики број невиних хришћанских света у Битољском Вилајету и другде. Само у селу *Неоказу* близу Битоља поклали су Турци преко 95 душа. А тако је било и у многим местима у многим другим крајевима.

¹¹⁾ Па ипак су са повереником Српске владе дошла у Београд два бугарска делегата, професори, Николов и Маноилов. Они су остали у Београду два месеца, и вратили се ништа не савршивши.

Шта је света изгинуло само у Крушеву, Кичеву и Битољу и њиховим околинама, где је био и плануо овај бугарски пуч, и по другим крајевима Ст. Србије и Македоније. Сва села у жупи *Дебарцу*, у Оридској Области, била су спаљена и много света побивено.

Овај бугарски устанак последњи је био рецепат Бугарске владе и Четничке Организације, да се Турска управа навуче на насиље над хришћанским живљем, и да се тиме изазове интервенција Европе, не би ли се постигла аутономија, потом присједињење Македоније (и Ст. Србије) Бугарској. Међутим, сва акција Европе по овоме свршила се тиме, што је, на интервенцију Аустро-угарске и Русије, *Хилми* паша примио под своју управу готово сва четири вилајета у питању, у циљу испитивања прилика ради доношења рефорама, и што је био донет *Мирџиџејски* пројекат рефорама.

Ма како било, овај покушај устанка од великог је значаја за српски народ по томе, што је тек после тога српска *Приватна иницијатива* нашла пунога разлога, да бугарским „револуционарима“ у Ст. Србији и Македонији одговори равном мером, и да се српски народ у Ст. Србији и Македонији, и његово народно дело, колико је могуће, заштити од даљег бугарског покоља и рушења свега што је српско. У *целом Српству се осетило, да је крајње време, да се акција бугарска сузбије реакцијом српском.*

Разбивене бугарске чете, које су учествовале у Илинденском устанку, дале су се биле у бегство ка бугарској граници. Али ту је границу била посела турска војска, и нико није могао прећи у Бугарску. Да их Турци живе не похватају, или побију густа потерна турска одељења, оне су пребегле на српску и црногорску територију. И ако нико није припремао ни српске власти ни српско грађанство, и власти и грађанство дочекали су и примили ове чете *брајски*. На мах су били састављени одбори у Врању, Београду и по другим градовима за прихват разбивених бугарских чета. С тога што их Бугарска није смела, од Турске, примити, они су остали у Србији све докле Турска није дигла војску са бугарске границе и распустила је. Многи су остали у Србији и даље; наћићемо, доцније, као српске четнике доста њих и од четничких војвода.

Стање у Ст. Србији и Македонији било је све горе, и

морало се нешто почети и радити, да се то стање промени. У то време, поново су се обраћали Српској влади многи наши просветни и национални радници, да им се допусти да предузму мере противу бугарских, не револуционара већ простих бандита. А што је онолико српскога живља у Ст. Србији и Македонији било побивено и његова имовина била разнесена!! Колико је представака о томе поднео владиним органима и самој влади само Јован Довезенски, тада учитељ у селу Рудару.

Као и до сада, Српска влада је и овога пута остала *недомична*. — Али, под теретом тих тешких прилика за Србе у Ст. Србији и Македонији појавила се у Србији једна приватна иницијатива. Та се *приватна иницијатива* нечујно, без рекламе, о својим материјалним средствима и појавила. Главни покретач те Приватне иницијативе био је Др. *Милорад Гођевац*, шеф санитета Београдске Општине. Брзо су се Др. Милораду Гођевицу придружили *генерал Јован Аџанацковић* и трговац *Лука Ђеловић*. Мало доцније, проширила се ова Приватна иницијатива, и у Гл. Одбор су, поред поменути тројице, ушли богат београдски трговац *Никола Спасић*, *Љуба Ковачевић*, *генералштабни мајор Пејтар Пешић*, *капетан Драгушин Дамитријевић-Ајис* и још неколицина. Поред Главног Одбора ове иницијативе образовао се и Извршни Одбор са седиштем у Врању. Главна лица у Извршном одбору били су мајор Петар Пешић и Живојин Рафаиловић. Као често дотле, војска је и онда била још *једина*, која је схватила значај овога покрета и предано прихватила овај приватни одбор. Сви министри војни, који су се и пре тога времена, па све до Балканскога рата, изређали, свим су могућим средствима помагали и раније и ову Приватну иницијативу. Још министар војни у Цинцармарковићевом канинету, генерал *Милован Павловић*, дао је из државних магацина све што је требало за наоружање ускока за Ст. Србију и Македонију. Осведоченим борцима противу зулумџара Турака и Арнаута, и дотле је увек давано оружје.

И отпочела је Приватна иницијатива организовање чета. Брзо по појави њеној, образована су у Србији друштва: *Коло Српских Сестара*, *Српска Браћа* и др. и све је прионуло, да својим средствима притекне у помоћ својој браћи у Турској. Видно је место у том послу држало и Друштво Светога Саве.

Појаву Приватне иницијативе и формирање чета с великим одушевљењем је прихватило цело јавно мњење у Србији и Српству и почело је помагати. Сама *Београдска Задруга* — како је ова иницијатива и псевдоним добила — одредила јој знатну суму као годишњу помоћ. И с других страна су стизали велики новчани прилози. „Београдска Задруга“ се може похвалити обилном материјалном и моралном потпором и од *првога грађанина Србије*, до најсиромашније колебе. Ко није смео јавно, помагао је тајно. Тако је и могла ова Приватна иницијатива од почетка свога рада да спроведе принцип, *да се све, како у Србији, тако и на шерену плаћа готовим новцем; да се на шерену ником ничим не падне на шерет, и да се ником ништа ни за новац не изнуђава*. Ако је ко, на шерену, и покушао да прекрши овај принцип, искусио је тешку казну. Принцип овај држао је и за све време српске Четничке акције у Ст. Србији и Македонији.¹²⁾ Центар је Б. З. био у кући Луке Ћеловића, београдског трговца. — За кратко време, „Београдска Задруга“ је прибрала око себе и већи број четничких војвода. Организовано је било њихово издржавање и брзо се почело радити на формирању чета. Међутим, баш те симпатије јавнога мњења, и на највишем месту у земљи, побудиле су раније поменућу групу оптимиста у односу на Српско-бугарско братство. Поред илузија о Српско-бугарском братству, ову групу на то опредељивала је сада и суревњивост са зебњом, да јој се не извуку из руку послови, за које је она везивала друге своје, партијске, и личне интересе.

Прва организована чета ове Приватне иницијативе била је она, коју је водио *Анђелко Алексић*, Ова је чета имала 22 опробана четника. Она је прешла границу 10 маја 1904 г. код Турског Буштрања. Путовођа јој је био *Анђелко Бојковић* из козјачког села Ђермана. Кад је чета била негде на подножју Козјака, војвода Анђелко се, писмом, обратио управитељу кумановске школе, *Стевану Бојковићу*, који је онда био у ревизији у селу Алгуњи, и тражио да се наши људи на

¹²⁾ По раду до неурачуњивости болеснога једнога члана Извршног Одбора у Врању при крају ове акције, за овај Извршни Одбор се везују фигуре подрумче и *секирче*. Међутим по уверавању других поузданих чланова овога Одбора у то време, све су то биле претераности необавештенога свста.

даљем пролазу чете обавесте о пролазу чете. Бојковић је то писмо послао кумановском *проћи Ташку Пејровићу*. Шта је, даље, било у Куманову, позитивно се не зна. Постоји мишљење, да је Анђелкова чета била заробила једнога турског младића, па га, уз пут, пустила и он одао чету властима.¹³⁾ Тачно је, да су власти с батаљоном војске, жандармеријом и артилеријом пошле за четом у потеру, и да су је стигле између села *Орашца* и *Пчиње*, на левој страни реке Пчиње, и у месту Красти, тако рећи, целу чету уништиле. Од 23 човека, само један је остао у животу. Турци су на 19 кола донели у Куманово своје рањенике; а колико их је погинуло.

После погибије ове чете, Приватна иницијатива не само да није сустала, него је још више развила своју активност. У то је време већ био у планини и Јован Довезенски. Он се први одметнуо противу Бугарске Организације и Турака. Убрзо су формиране нове чете. И најпре је била формирана чета *Глигора Соколовића*, који се тек био вратио са терена Јована Довезенског у Кумановској Области. Чета Глигора Соколовића је срећно прешла Вардар и појавила се у околини Прилепа, где су крстарили неколике бугарске чете. Брзо се Глигорова чета почела сукобљавати с мањим бугарским четама и забележила себи успехе. Највећи је успех Глигорова чета имала код прилепског села *Мокриња*. Тај њен успех одјекнуо је не само по Ст. Србији и Маћедонији, него и у Београду и Софији. — Српска се шајкача први пут у овоме сукобу срела са Бугарском Организацијом и однела онако сјајну победу.

После првога овога успеха, српски се живаљ у оном крају отворено почео припијати уз Глигора и његову чету.

Брзо после Глигора превео је преко Вардара чету и *Јован Бабунски*; имао је 35 људи. Ова чета је с великим тешкоћама прешла Вардар, чије су обале биле поселе омање бугарске чете и турска потерна одељења. Па ипак, већ марта 1905 г. Бабунскога чета се појавила у Велешкој Области. Стога што је у том делу Ст. Србије и Маћедоније било више, и најбољих, бугарских чета, спојили су се Соколовић и Бабунски и почели

¹³⁾ По другима, који се сматрају за обавештеније, чету Анђелка Алексића проказали су Турцима „наши“ из страха да не „одлете“ главе једнога страшливога старешине и његова помагача у Куманову. — Они, који ово мишљење држе за тачно налазе да су и многи други послови ове врсте трпели по поменутој слабости извесних наших органа у оним странама.

се сукобљавати с бугарским четама. За кратко време, Соколовић и Бабунски потукли су неколико бугарских чета.

После онако крваве погибије бугарске чете код села Мокриња, здружило се и неколико бугарских чета, и почеле вршити све јачи притисак на српски живаљ, који се почео будити од прве Глигорове победе и појаве Јована Бабунског. И све јаче су се почеле сукобљавати српске и бугарске чете.

Први се сукоб догодио са бугарском четом чувеног војводе *Стевана Димићрова*. Тај се сукоб догодио 27 априла близу велешког села *Ореша*, у *Орешким Ливађима*. Ту су српске чете до ногу потукле Стеванову чету, која је бројала преко 60 људи. Сам војвода Стеван је био тешко рањен и горко закукао: *Македонијо, Македонијо, жалос за мајка за да не погинам од душманскије Турски крушуми, већ да погинам од браћински српски крушуми*, док није, и сам погинуо. Ту су српске чете заробиле велики плен у оружју (пушке манлихерке) и спреме. Пала им је била у руке и сва Стеванова архива.

По одјеку своме, овај успех српских чета био је од великога значаја, нарочито у односу на свест српскога живља у Ст. Србији и Македонији. Још се у оном крају певају песме о овој погибији бугарске чете. Песма

Спремте се спремите четници,
Силна ће борба да биде,

— — — — —

на ову се борбу односи.

Соколовића и Бабунскога успеси и у Србији су све више заталасали духове. Под утисцима овога успеха, почела се раскрваљивати и она хипнотисана група људи у владином и партијском клубу у Београду. Више, и значајније од тога, место неколико раније придобивених младића у Београду за *Автономну Македонију*, сада се почеле за четнике јављати стотине универзитетских слушалаца и малолетних средњешколаца из целог Српства. И поред свих забрана од стране власти, они примају оружје и одлазе у чете. Многи од тих младића идеалиста и животе су своје положили на Козјаку, Челопеку, Табановцу, Бајловцу и другде по Ст. Србији и Македонији.¹⁴

¹⁴) Велики број гимназиста, младих књижевника, учитеља и друге омладине, власти су са границе силом враћале у Београд и у њихова места рођења.

Док су Соколовић и Бабунски овако успешно почели терати Бугаре из Велешке и Прилепске Области, дотле је и Мицко Крстић очистио од Бугара и Пореч и Кичево, а Ђорђе Цветковић и Иван Марковић очистили су дебарске крајеве и Дрим-кол и спровели српску организацију.

Као поменуте четничке војводе на десној страни Вардара, тако су исто и Довезенски, Скопљанче и њихови другови очистили леву страну Вардара.

И на *левој страни Вардара* најпре су биле разбивене и отеране бугарске чете, по том је вршена организација народа. У тим крајевима први је тај рад отпочео *Јован Довезенски*. Кроз чету и организацију Довезенскога прошле су многе потоње четничке војводе, као: *Глигор Соколовић, Тренко Рујановић, Јован Бабунски, Кости Пећанац, Чика Павле Младеновић-Краисовић, Крсти Ковачевић, Сјаса Гарда* и многи други.

Формиране су биле чете: *Кости Пећанца* за Скопску Црну Гору; *Чика Павлова* за Криву Реку; *Крсти Ковачевића-Трговишког* за горњу Прешевску Пчињу; *Сјаса Гарде* за горњи Кривопаланачки крај; *Ристи Стефановића-Сјарачког* за доњу Прешевску Пчињу; *Јована Пешића* за Горњу Криву Реку; *Ђорђа Скопљанчећа* за доњи Кривопаланачки крај; *Арсе Сјанковића* и *Владимира Ковачевића* за Кратовску Област; *Буре Иванишевића* и *Владимира Ковачевића*, доцније, за Малеш, *Темелка Барјактаровића* за Козјак и т. д. и т. д.

На овој страни Вардара, после Јов. Довезенског, организацијом су руководили: *Михајло Ристић-Џервинац*, па *Драгиша Ковачевић*, па *Војислав Танкосић*, па *Алимије Марјановић*, па *Војин Појовић-Вук*. Хуријет је (1908), као шефа штаба, на овој страни затекао *Војислава Танкосића*.

Како су Бугари и раније били слаби у Козјачким и Пчињским крајевима, српске чете на тој страни Вардара имале су сукоба готово само с Турцима. Познати су сукоби с Турцима на *Челошеку, Табановцу, Киџици, Гуглину, Петралици, Рудару, Пасјану, Хочи* и т. д.¹⁵⁾

Према младом глумцу *Добри Милутиновићу* и његовом друштву употребљене су биле и строже мере. А колико их је, ипак, умукло испред власти, и своје кости оставило у Ст. Србији и Македонији.

¹⁵⁾ На Челошску су били крвави сукоби са Турцима 16 августа 1905 и 25 јануара 1906 г. У овом другом сукобу, српске чете су изгубиле 22 четника; ту је погинуо и четнички војвода *Ристи Појовић-Беранац*.

Највећи сукоб између српске организације и бугарских чета у том крају био је на *Довезеницу*. Српски *организовани* сељаци из овога села до ногу су потукли бугарске чете, које је предводио *Милан Јуруков* — *Овчешки*. Бугари су у овом сукобу, од 600 четника, оставили 32 мртва и преко 90 рањених.

Овакав општи успех српских чета још већу је заваду изазвао код бугарских „револуционара“, и они су се почели поново крваво клати међусобом. Између осталог, то је Бугарску Организацију и омело, да скупи сву своју снагу и да на обе стране Вардара покуша да сузбије српске чете. То је њу омело и да се прибере и омете организовање српскога народа на десној страни Вардара. Па ипак су, г. 1905 и 1906 биле испуњене сукобима српских и бугарских чета на десној страни Вардара.

Бугарске четничке војводе: *Јован Алабак*, *Дачев*, *Секула*, *Шиваров* и многе подвојводе удружили су се, и са преко 300 четника, у месецу јулу, ударили на планину *Мукос*, и ту се сукобили са српским четама. Неколико бораба је било једне за другом. Српске су чете и овде потукле бугарске. Кад су сељаци питали војводу *Костанџина*: како толики четници да не победе онако мало српских четника, одговорио им је војвода: „*А бе, како да победиме, кајо налиџаш (Срби) кајо орлови, а ниџиџе бегаш кајо жени*“.

Убрзо по том поново су Соколовић и Бабунски, са Сре-том Рајковићем, потукли удружене бугарске чете Јована Алабака и Сугарева.

Још горе је прошла чета војводе *Секуле* код села *Смиловца*, и она *Петра Ацева* код села *Крштека* и *Ораовца*. Исто тако су биле поражене удружене чете *Костанџинова*, *Сугарева* и *Дача* код с. *Нежилова*. У овом сукобу, Бугари су имали 200 четника, а све удружене српске чете (војводе: Бабунски, Соколовић и Радивојевић) свега 60.

У 1906 год., последњи покушај против српских чета учиниле су бугарске војводе *Костанџинов*, *Гига Ацев*, *Дача* и *Милош Шмећор*. Они су имали преко 150 четника.

С том су снагом били напали село *Крају*. Међутим становници овога села, припадници Српске Организације, имали су око 40 пушака, и сами су се одупрли бугарским четама. У то време, на Даутици се налазиле српске четничке војводе

Радивојевић и Стеван. На глас, да је Крапа нападнута, потрчали су јој у помоћ и сукобили се са бугарским четама код села *Пайрадишџа*. И ту су пострадале бугарске чете. Ту су погинуле бугарске четничке војводе Коснантинов, Гига Ацев и Милош Шмеџор. Брзо по том, Бабунски и Трбић, са 40 четника, напали су бугарске чете у, бугарски организованом, селу *Дренову*, и потукли чету војводе *Стевана Вардарца*, која је бројала више од 60 четника.

Ово је био последњи од главних сукоба српских и бугарских чета у оним странама и, може се рећи, и најкрвавији сукоб. Очајна борба је држала пуна 4 сата. Сем два стрељана бугарска четника, који су се предали, сви су бугарски до једнога били изгинули.

Док је, у овом погледу, овакво стање држало у пределима преко Вардара, на левој страни Вардара и даље је било сукоба само с Турцима.

Пошто су овако, ако не до краја уништене бугарске чете у поменутих областима на обе стране Вардара, а оно устукнуте су биле толико, да је Српска Четничка Организација могла спровести своју, националну, организацију. На тај начин је и био заштићен српски народ у Ст. Србији и Македонији.

Овакво стање, уопште, држало је све до Младотурскога преврата год. 1908, до Хуријета. Кад су, по општој *амнестији*, сви револуционари сишли с планина у градове, сишле су и српске чете. По успесима, које су оне постигле над Бугарима и Турцима, имале су разлога да буду и поносите. С њима се дичио и српски народ у Ст. Србији и Македонији. По њима, и по припадницима Српске Четничке Организације, онда се импозантно видело колико је српскога народа у Турској. Дотле је већ била установљена и Народна Одбрана, коју је сву даљу бригу око четничке акције била узела на себе. И ако је српски народ у Ст. Србији и Македонији много пострадао од бугарских чета и у сукобима својих и бугарских чета, ова четничка акција много је учинила за одржање српскога имена у Ст. Србији и Македонији. Непретерано се може тврдити, да је ова акција, односно реакција на бугарску акцију више учинила за српски народ у Ст. Србији и Македонији, него сва наша просветно-политичка радња, коју су

руководили, мање више, људи који нису зато имали ни потребне спреме ни довољно љубави. Шта више, ни мало не би било претерано и устврдити, да је Бугарска влада, најпре по успесима и значају Српске Четничке Организације у Ст. Србији и Македонији пристала на онакав уговор са Србијом, г. 1912.

Главни задатак Младотурака, османизирање Турског Царства, као да је највише погодио, у опште, четничку организацију у Ст. Србији и Македонији. Брзо после Хуријета почеле су падати главе најистакнутијих српских и бугарских четничких војвода. Један за другим, погибоше српске четничке војводе: *Мицко Крстић*, *Глигор Соколовић* и др. — И то је учинило, да су се чете поново, и све јаче, организовале, и да је, полако, прекинуто међусобно сатирање српских и бугарских чета. Од почетка 1912 г. и једни и други највише су се крвили с Турцима. — Од почетка поменуте године, српске и бугарске чете радиле су, мање више, и споразумно. У Балканском рату, српске четничке војводе и четници велику су услугу учинили Српској војсци за време операција и доцније.

У том рату су, на бојном пољу, остали четничке војводе: *Доксим Михајловић*, *Спаса Гарда*, *Јован Грковић-Гайон*, *Драгомир Јекић* и многи четници.

Четнички војвода Јован Бабунски, са својим четницима, узео је удела на бојном пољу и у Великим Рату, све до ослобођења Србије 1918 г.

Колико је Јован Бабунски са својим четницима учинио за одбрану Београда 1914 г. познато је целом Српству.

Јов. Хаџи Васиљевић

Извори: Архива Главног Генералштаба; — Архива Четничке организације, — Свјетлост Јов. С. Довезенског; — Моје белешке о Четничкој акцији; — Споменица Јов. С. Бабунског; — М. В. Веселиновић, Брсјачка буна .. и војвода Мицко, Београд 1905; — А. Томов и Г. Баждаров, Револуционата борба во Македонија, Софија 1917; — Георги Траичев, Принос во историната на револуционото дело во Македонија, Софија 1925; — Панде Младше, Освободителна воина во Костурско (до 1904), саопштио Л. Милетић.